

Ujhelyi Adrienn

Információs társadalom-lélektan Internet és szociálpszichológia

Az Internet megjelenésével vége a Gutenberg-galaxisnak, az Internet elidegenít, az információs szupersztráda irányítja az életünket... – ezerszer hallhattunk efféle kijelentéseket. Rengeteg tanulmány születik manapság az internetről, az információs társadalomról, de a legtöbb szerző (legalábbis a tudományos igénnyel fellépők) a jogi, gazdasági vagy makroszociológiai szempontokat hangsúlyozzák, ritka a pszichológiai megközelítésű írás.

E cikk célja bemutatni a legújabb szociálpszichológiai relevanciájú tanulmányokat, s bár az internet – természetéből adódóan – egy dinamikusan és rendkívül gyorsan változó médium, talán nem tanulság nélküli pillanatfelvételt készíteni a jelenleg folyó kutatásokról.

E kutatási témák bemutatásával reményeim szerint egyben a kapcsolódási pontok, vagyis az internet és a szociálpszichológia közös területei is kirajzolódnak. Nem titkolt cél az sem, hogy felhívjam a figyelmet a téma gazdagságára, relevanciájára, érdekességére. A szisztematikus kutatások legfőképp azért szükségesek, hogy továbblépjünk a közgondolkodásban és olykor még a szakmai berkekben is jelen lévő rémképeken, melyek szerint az internetezők csak szexoldalakat nézegetnek, bombarecepteket keresnek, esetleg netfüggő, magányos, kommunikációképtelen személyek. Mivel e sztereotípiákat elsősorban az ismeretlentől való félelem táplálja, a kutatások segítségével talán fontos előrelépést tehetünk az információs társadalom kialakulását gátló pszichológiai akadályok lebontása felé.

Mi lehet a társadalom-lélektan hozzájárulása az internet kutatásához? A szociálpszichológusok számára az internet-tudomány nagy narratívái közül kettő bír kiemelkedő jelentőséggel: az internet megjelenésének társadalmi következményei, valamint az internet mint kutatási eszköz. Az internet – illetve tágabban az információs-kommunikációs technológiák – társadalmi hatásai kapcsán áttekintem, hogy a kutatások tükrében hogyan alakul át az emberek identitása, társas kapcsolatai, a közösségekről, a világról alkotott képe, illetve hogyan használhatjuk kutatási eszközként az internetet.

DIGITALIZÁLT EMBER

IDENTITÁS A NETEN

Több elképzelés létezik arról, hogyan változtatja meg az internet gyakori használata a személyiséget, illetve az identitást. A pozitív hatások között elsősorban a nagyobb nyitottságot, kreativitást és toleranciát említik, azt, hogy a különböző identitások kipróbálásával az ember jobban megismeri önmagát és másokat, gondolkodása rugalmasabbá válik. A negatívumok is jelentősek: az én darabokra hullhat, tudathasadásos

viselkedéshez, a valóságtól való elszakadáshoz vezethet, állandósulhatnak az álibenitások. A rengeteg kutatás közül íme egypár a legújabb megközelítések közül.

Ausztrál kutatók (PROLL–INNES 1997) azt a közkeletű nézetet vették górcső alá, miszerint az internet anonimitása a szociális normák, az alkalmazkodás elvetését idézi elő. Három éven keresztül figyeltek meg chatroomban beszélgetőket, és arra jutottak, hogy az emberek áthozzák az off-line valóság viselkedésformáit, és engedelmessé válnak a társas normáknak. A kutatók például megismételték Asch klasszikus konformitáskísérletét, és az eredetihez teljesen hasonló eredményre jutottak: az on-line résztvevők behódolva a csoportnyomásnak, elfogadták a nyilvánvalóan rossz megoldást.

Több kutató a weben eltitkolható, társas szempontból mégis alapvető sajátosságokat vizsgálta. Kalí Tal (TAL 2000) szerint például az utópisztikus elképzelésekkel ellentétben, melyek azt állították, hogy az internet teljesen rasszizmusmentes lesz, mivel a technológia „színtelen”, a bőrszín azonosíthatóságának hiánya inkább frusztrációt okoz, mint megkönnyebbültség-érzést. Az internetezők sajátos módon oldják meg a helyzetet: alapértelmezésben fehérnek feltételeznek mindenkit, amíg be nem bizonyosodik az ellenkezője (*default whiteness*). Ez a nem fehérek egy részéből szintén frusztrációt, illetve a faji identitás állandó ismételtetését váltja ki.

Lisa Nakamura (NAKAMURA 2000) identitásturizmusnak nevezte azt az általa nagyon veszélyesnek tartott jelenséget, amikor valaki másik bőrszínt választ a virtuális térben. Szerinte ez a való életben létező sztereotípiák megerősödéséhez vezethet. Véleménye szerint a kérdéssel ugyan foglalkozni kell, de talán a technológia hamarabb oldja meg a problémákat. A technikai fejlődés, vagyis például a webkamerák, videokonferenciák és a képeket továbbító telefonok megjelenése visszaadja majd a vizuális támpontokat.

Egy érdekes kutatásban Tzanetakis és Vitouch (TZANETAKIS–VITOUCH 2001) az internethasználat közbeni flow-élményt vizsgálta meg, összefüggést találva a flow és olyan szituációs változók között, mint például a weboldal designja, az interneten gyakorolt aktivitások, a világhálón eltöltött idő vagy az, hogy egyedül vagy másokkal együtt internetezik a személy.

EMBER-GÉP INTERAKCIÓ

Az ember-gép kapcsolat fontos összetevője, hogy a különböző szoftverek és hardverek mennyire segítik elő a technika hatékony használatát. Olyan, pszichológiai szempontból releváns témák sorolhatók ide, mint a számítógép-használat során fellépő érzelmek, a hardverek ergonómiai kialakítása vagy a weblapok grafikai megjelenésének hatása az információkeresés hatékonyságára.

Ceaparu és munkatársai (CEAPARU ET AL. 2002) a különböző programokat használók frusztrációját vizsgálták. A kutatócsoport egy komplex modell felállításával próbálta azonosítani a számítógép-használat közben frusztrációt kiváltó tényezőket. Száztíz hallgató megfigyelése alapján először elkülönítették a leggyakoribb frusztrációt kiváltó eseményeket, melyek elsősorban az internet használatával függtek össze: a böngészés lassúsága, az e-mailezéssel kapcsolatos problémák (pl. vírusok, spamek), hosszú letöltési idő, megszakadt internetkapcsolat. Másodsorban leírták a frusztráció okozta hatásokat: elégedetlenségérzés, az önmagunk hatékonyságába vetett hit csökkenése, a munka színvonalának csökkenése, lassabb tanulás. A harmadik csoport

a frusztráció kiváltódását befolyásoló tényezőket foglalta magában: a tapasztalatoknak, a kitarásnak, a problémamegoldó képességeknek, a cél fontosságának, a számítógépekkel kapcsolatos attitűdöknek, a hangulatnak és a kulturális tényezőknek a szerepét. Reményeik szerint e taxonómia segíthet a frusztrációt kiváltó események pontosabb leírásában, megértésében és megszüntetésében. A tanulmány tanácsokat fogalmaz meg mind a felhasználók, mind a programozók számára.

Boltman és Druin (BOLTMAN–DRUIN 2001) a gyerekek történetfeldolgozó és -elbeszélő képességét vizsgálta meg, miközben azok különböző technikákat, eszközöket használtak. Vizsgálatukban 6-7 éveseknek szöveg nélküli képekből álló történeteket mutattak: könyv alakban, tradicionális számítógépes felületen és animált formában, arra kérve őket, hogy meséeljék el, mit látnak, miről szól a mese. Eredményeik szerint az animált számítógépes változat elősegítette az elaborációt és a komplex történetstruktúra felismerését, valamint az események és célok mélyebb feldolgozását eredményezte.

DIGITALIZÁLT KAPCSOLATOK

SZOCIABILITÁS – KAPCSOLATI HÁLÓ

Az internet alapvetően egy közösségi technológiarendszer, melynek hatása van az emberek társas kapcsolódási készségére, illetve az emberek közötti társadalmi hálózatokra. A hatás milyenségével kapcsolatos vélemények azonban megoszlanak. A kutatók egy része szerint (NIE–HILLYGUS 2002; NIE–ERBRING 2002) az internet a valós kapcsolatok helyettesítőjeként szolgál, vagyis az on-line aktivitás aszociális tevékenység, megfosztja az embert a valós emberi kapcsolatoktól. Kraut és munkatársainak (KRAUT ET AL. 1998) első vizsgálatai azt mutatták, hogy az internetezők kevesebbet kommunikálnak családtagjaikkal, magányosak és hajlamosak a depresszióra.

Mások egyáltalán nem találtak különbséget az internetet használók és a nem internetezők társas kapcsolatai között (GERSHUNY 2002). Cummings és munkatársai (CUMMINGS ET AL. 2002) szerint a különböző típusú kapcsolatokhoz, a társadalmi közelség szintjéhez választunk kommunikációs eszközformát: az internet nem változtatja meg radikálisan az emberek életét, hanem kiegészíti azt, új lehetőséget ad – egyelőre a gyenge kötések kialakítására képes.

A kutatók harmadik csoportja szerint az internetezők társas élete erősödik, mind online, mind off-line barátaikkal több időt töltenek (NEUSTADL–ROBINSON 2002). Horrigan (HORRIGAN–RAINIE 2002) az e-mail használata és a szociabilitás viszonyát vizsgálta meg, eredményei szerint az internet növeli a kapcsolatfelvételek számát, kitérít a felhasználók szociális világát.

Marsden (MARSDEN 2001) az internet társas hálózatokra gyakorolt hatásának legfőbb jellegzetességeit így foglalta össze:

- a hálózat nagysága nő (az internethasználó több emberrel kerül kapcsolatba);
- a hálózat diverzitása nő (az internethasználó különböző típusú emberekkel különböző típusú kapcsolatokat alakít ki);
- a hálózat sűrűsége csökken (gyakorik a gyenge kötődések, felszínes kapcsolatok);
- a térbeli közelség szerepe háttérbe szorul;
- a szociális státus szerepe csökken, az érdeklődés szerepe nő.

A további vizsgálatok érdekében speciálisan on-line eszközöket is javasolt: e-mailes címjegyzékek elemzése vagy tárolt elektronikus adatok (pl. chatszobák) tanulmányozása.

Az ellentmondásokon túllépve az újabb kutatások differenciáltabb megközelítést alkalmaztak: Sara Kiesler és munkatársai (KIESLER ET AL. 2002) azt találták, hogy a hatás irányát meghatározza a felhasználó személyisége. Míg az introvertáltak és a kevés társadalmi támogatottságot élvezők kevésbé voltak képesek élvezni az internet előnyeit, addig az extrovertáltak teljes mértékben kihasználták azt. Howard szerint (idézi DIMAGGIO ET AL. 2001) nemi különbségek is léteznek: a nők inkább használják kiegészítő eszközként az internetet kapcsolataik fenntartására, ezzel korábbi kapcsolatokat megerősítve és újabbakat kialakítva.

Kraut (KRAUT ET AL. 2001) első kutatásainak már említett negatív eredménye után egy longitudinális vizsgálat későbbi periódusában már pozitív összefüggéseket talált. Ennek fényében az internetezés időfaktorát emelte ki, azt állítva, hogy az internetezés negatív hatásai az első két évben jelentősek, azt követően inkább a pozitívak dominálnak. A magyarázat egyelőre találgatás: valószínűleg a tudás növekedésével, a tapasztalatok bővülésével van kapcsolatban, illetve maga az internet is megváltozott, felhasználói köre kiszélesedett, és ezáltal a kínált tartalom is bővült.

Szlovén kutatók (HLEBEC–LOZAR MANFREDA–VEHOVAR 2002) szerint a szociális hálózatok nagysága mellett a kapcsolatok tartalmára is ki kellene terjeszteni a vizsgálódások tárgyát. Felvetésük szerint meg kellene vizsgálni a különböző ideje internetező személyek különböző kapcsolataiban megjelenő társaktól kapott támogatások minőségét. Négy típust írnak le: instrumentális támogatás (pl. könyv kölcsönkérése), információs támogatás (pl. tanácskérés), társas együttlét (pl. együtt vacsorázni), emocionális támogatás (pl. panaszkodni valakinek).

Érdekes tapogatózó kutatást végzett Andrea Baker (BAKER 2000), aki negyven olyan pár történetét vizsgálta meg, akik a kibertérben ismerkedtek meg. Esettanulmányban írja le a kapcsolat történetét, hogyan találkoztak először on-line, majd a valóságban is. Összefoglalja a szituáció sajátosságait: ahogy először belülről ismerték meg a párok egymást, csupán szöveges üzenetekre alapozva, majd ezután láthatták egymást testi valójukban (ami a normál, off-line kapcsolatokban általában fordítva történik). A szerző további kutatást szorgalmaz az on-line kezdődő kapcsolatok témakörében.

TÁRSADALMI TŐKE

A közösség szerepének változását vizsgáló kutatások nagy része a társadalmi tőke fogalmára támaszkodik. A társadalmi tőke az emberi kapcsolatokból származó előnyöket jelenti – például a valahová tartozás érzését, az érzelmi támaszt vagy az olyan közösségi aktivitásokat, amelyek segítségével közös eredményeket érhetünk el. Putnam (PUTNAM 2000) nyomán többen leírták, hogy mai társadalmunkat a gyengülő társadalmi tőke jellemzi. Az egyéb technológiák, például a televízió vagy a telefon mellett az internetet is felelőssé teszik a társadalmi izolációért, a közösségi élet visszaszorulásáért.

A legutóbbi vizsgálatok azonban éppen ennek az ellenkezőjét állítják. Horrigan (HORRIGAN–RAINIE 2002) szerint az internetezők kiterjedtebb kapcsolati rendszerrel rendelkeznek, aktívan felhasználva az új kommunikációs eszközt. Ez a társadalmi ak-

tivitas nemcsak virtuális közösségekhez való csatlakozást jelent, hanem segít a tradicionális közösségek kialakulásában is.

A Pew Internet and American Life Project kutatói (2001) szerint a nethasználat arra ösztönzi az embereket, hogy közösségekhez csatlakozzanak. Az interneten megszerzett készségek pedig átvihetők a tradicionális közösségekre is. Wellman (WELLMAN ET AL. 2002) a globalizáció (a globalizáció és a lokalizáció összevonásából alkotott műszó) fogalmával foglalja össze a jelenséget: az internet lehetőséget ad a távol élő emberekkel való közösségalkotásra, másrészt elősegíti a lokális közösségi élet fejlődését is.

Paul Resnick (RESNICK 2001) azt vizsgálta, milyen hatása van az internet megjelenésének a társadalmi tőkére. A társadalmi-technikai tőke (SocioTechnical Capital) fogalmát vezeti be, ami az információs és kommunikációs technológiák hozzájárulására utal a társadalmi tőke létrehozásában. Szerinte a technológiát nem mint a társadalmi tőke régi formáinak elősegítőjét vagy éppen lerombolóját kellene vizsgálni, hanem inkább azokra az új típusú társadalmi kapcsolatokra kellene fókuszálni, amelyek létrehozása a technológia segítségével lehetséges.

DIGITALIZÁLT KÖZÖSSÉGEK

ON-LINE KÖZÖSSÉGEK

Az internethasználat révén újfajta közösségek alakulhatnak ki. Például egymástól több ezer kilométerre élő, de hasonló érdeklődésű emberek alkothatnak csoportot a különböző hírlevelek, fórumok, chatek, levelezőlisták segítségével.

Milyenek az on-line közösségek? Miben hasonlítanak és miben különböznek az on-line és az off-line közösségek? Milyen sajátos csoportdinamikai jelenségek érvényesülnek, és milyen különbségeket eredményeznek az on-line létet meghatározó sajátosságok: az elsősorban szövegalapú kommunikáció, az identitás elrejtésének, megváltoztatásának lehetősége, a megváltozott idő- és térdimenzió?

Galegher és munkatársai (GALEGHER ET AL. 1998) az on-line közösségekbe való belépést vizsgálták. Diskurzusanalízissel próbálták felderíteni, hogyan legitimizálja magát egy új tag. A legitimitást úgy operacionizálták, hogy válaszoltak-e a közösség tagjai egy új tag első megnyilvánulására. Azt találták, hogy több technika is létezik: például egy egészségügyi fórumba lépéskor gyakran megemlítik az újak, hogy milyen hasonló off-line csoportban vettek részt korábban, vagy hogy a fórum eddigi olvasása milyen hasznos volt a számukra. Érdekes további kérdésfeltevésük, hogy az off-line vagy az online világban könnyebb-e legitimitást, majd később elismertséget, tekintélyt szerezni.

A digitális közösségek kutatásában gyakran külön probléma a témának megfelelő, újszerű vizsgálati eszköz hiánya. Ravid és Rafaeli (RAVID–RAFAELI 2000) Java-alapú, többfelhasználós on-line szimulációt fejlesztettek ki, amely reményük szerint képes modellezni az on-line csoportok feladatszituációban jelentkező információkezelési viselkedését. Céljuk az volt, hogy az eszköz segítségével képesek legyenek leírni, hogy mikor és milyen információt osztanak meg egymással a csoport tagjai, milyen kommunikációs háló alakul ki, mennyire hatékony az on-line feladatmegoldás.

Matei (MATEI 2002) tágabb kérdésfelvetése az on-line közösségek és az off-line társadalmi tényezők kapcsolatával foglalkozik. Konkrétan azt kutatta, hogy mely makro-

szociális faktorok korrelálnak az on-line közösségek kialakulásával és fennmaradásával, vagyis hol és kik alakítanak sikeres on-line közösségeket (esetükben az USA különböző államaiban működő Yahoo-klubokat). Az általa vizsgált faktorok a következők: demográfia, társadalmi tőke, szocioökonómiai helyzet, iskolázottság, technológia és földrajzi tényezők. Mikroszociális szinten az egyéni motivációt, erőforrásokat és prediszpozíciókat próbálta leírni. Kutatásának legfontosabb eredménye, hogy az off-line társadalmi tőke alapvetően meghatározza az on-line közösségek létrejöttét és sikerességét.

DIGITALIZÁLT TÁRSADALOM

DIGITÁLIS SZAKADÉK

A korai elméletek gyakran irreális optimizmussal tekintettek az internet társadalmi következményeire. Ezen elképzelések szerint az internet azáltal, hogy olcsó, gyors és mindenki számára hozzáférhető információt biztosít, a demokráciát olyan mértékben kiszélesíti, hogy az minden társadalmi különbséget eltöröl. A későbbi kutatásokban azonban a digitális szakadék koncepciója az internet társadalmi különbségeket konzerváló, illetve újrafogalmazó jellegére hívta fel a figyelmet.

A digitális szakadékot vizsgáló első kutatások azt próbálták megragadni, hogy mi különbözteti meg az internethasználókat a nem használóktól. Pszichológiai szempontból érdekes kérdés, hogy léteznek-e olyan személyiségjellemzők, amelyek azt befolyásolják, hogy kik képesek élni az információs technológiai eszközök adta lehetőségekkel, és kik nem. A legutóbbi vizsgálatok egyikében például Robinson és munkatársai (ROBINSON ET AL. 2000) az internetezők és a nem internetezők attitűdjeit vizsgálták meg. Kimutatták ugyan, hogy az internetezők optimistábbak és bizonyos kérdésekben toleránsabbak, de a legtöbb jellemzőben nem találtak számottevő különbséget, illetve a meglévő eltéréseket sem tudták beilleszteni egy egyszerű liberális-konzervatív dimenzióba.

Az internethasználat elterjedésével a technológiához való hozzáférés bináris leírása (vagyis hogy kik használják az internetet, és kik nem) helyett a kutatók egy kiterjesztett értelmezést szorgalmaznak, így az került előtérbe, hogy a különböző pszichológiai, fizikai, szociális, digitális jellemzők hogyan befolyásolják a technológia használatát (*diversity divide*, különbözőségi szakadék).

Hargittai Eszter (HARGITTAI 2002) azt hangsúlyozta, hogy a digitális szakadékról szóló leírások helyett arra kell koncentrálni, milyen on-line, úgynevezett webnavigációs készségekkel rendelkeznek az internetezők. Vizsgálatában kilencven véletlenszerűen kiválasztott, 18–81 év közötti amerikaiak internetes feladatot adott, például egy hirdetés feladását, formanyomtatványok kitöltését, politikai jelöltek programjának összehasonlítását stb. Eredményei szerint a szociális faktorok – generációs különbségek, iskolázottság, a technológiával kapcsolatos korábbi tapasztalat – alapvetően befolyásolják, hogy az emberek hogyan képesek használni az internetet.

DiMaggio és munkatársai (DIMAGGIO ET AL. 2001) is a bináris megközelítés kitégítését szorgalmazzák. Tanulmányuk öt szempontja a következő:

- technikai eszközök (hardver, szoftver, az internetkapcsolat minősége);
- a használat autonómiája (a hozzáférés helye, a használat szabadsága);

- használati minták;
- társas támogatás (pl. tudunk-e segítséget kérni valakitől);
- készség (a használat hatékonysága, navigációs tudás, intellektuális képességek).

Fő kutatási kérdésük az, milyen tényezők határozzák meg, hogy kinek sikerül az internetet kapacitásnövelésre használni. A kapacitásnövelő tevékenységek közé sorolják az on-line végzett tanulást, munkát, politikai aktivitást, pénzügyek intézését, szemben az olyan rekreációs tevékenységekkel, mint a zenehallgatás, játék, szex vagy hobbi. Véleményük szerint a kapacitásnövelés kérdése alapvető annak tanulmányozásában, hogy milyen egyenlőtlenségeket képes újratermelni vagy alkotni a technológia. Első megközelítésre az iskolázottság tűnik meghatározó szempontnak, de további kutatások szükségesek a kérdés részletes vizsgálatához.

KUTATÁS A VILÁGHÁLÓN

Az internet azonban nem csak mint a kutatás tárgya vagy társadalmi változások okozója lehet érdekes, hanem kutatási eszközként is használható. Segítségével könnyebbé válhat az információ begyűjtése, a publikációk közzlése, az adatfelvétel. Az interneten keresztül bármilyen speciális érdeklődési területen on-line szakmai közösséget alakíthatnak kutatók, megoszthatják egymással tudásukat. A kutatások közzlésével, ingyenes elérhetőségének biztosításával egyrészt több emberhez juthatnak el az aktuális eredmények, másrészt a területi egyenlőtlenségek is csökkenhetnek, hiszen így például Magyarországról is hozzáférhetővé válnak eddig szinte elérhetetlen források. A kutatások új módszereket (pl. valós idejű fókuszcsoportokat vagy aszinkron internetes vitacsoportokat) alkalmazva több embert érhetnek el. Természetesen az újonnan felmerülő problémák, csapdák kivédésére is fel kell készülni, illetve fontos lehet az on-line kutatásokkal kapcsolatos, speciális etikai kódexeket megfogalmazni.

A Prophis Research (Prophis Summary Report, 2002) nagyszabású felmérést végzett ebben a témában. Az általuk megkérdezett kutatók 74 százaléka használt valamilyen internetes kutatási módszert az elmúlt évben. E kutatók számára az internetes kutatás elsősorban nagymintás adatfelvételt (survey) jelent, de gyakori az internetes fókuszcsoportok, valamint a vitafórumok használata is. Az internetes kutatás előnyei közt elsősorban a gyorsaságot és a költséghatékonyságot említették. Természetesen problémák is felmerültek: ilyen a reprezentativitás kérdése vagy a válaszolók ellenőrzésének problémája.

Magyarországon lassan kezdenek megjelenni az internet, az információs társadalom társadalmi aspektusaival foglalkozó tudomány körvonalai: létezik a témával foglalkozó kutatóintézet (Információs Társadalom- és Trendkutató Központ), foglalkoznak a területtel folyóiratok (*Információs Társadalom*, a *Replika* 1993 óta megjelenő E-rovata), illetve on-line folyóiratok (pl. InCo; INFINIT hírlevél), valamint konferenciák, s nagyon lassan kezd megjelenni a klasszikus szakirodalom is. Az Infonia Alapítvány például „Információs Társadalom A–Z-ig” címmel könyvsorozatot adott ki, olyan klasszikusok műveit jelentetve meg, mint Alvin Toffler vagy Nicholas Negroponte.

Ennek ellenére még mindig kevés a kifejezetten szociálpszichológiai relevanciájú kötet, ezért először egy olyan művet ajánlanék a téma iránt érdeklődőknek, melyet ugyan nem pszichológus írt, de témája gondolatébresztő, inspiráló lehet akár a pszichológusok számára is.

DON TAPSCOTT: DIGITÁLIS GYERMEKKOR. AZ INTERNETGENERÁCIÓ FELEMELKEDÉSE

A könyv angolul 1998-ban jelent meg, 2001-től olvashatjuk magyarul. Éppen időben. A kérdés ugyanis ma Magyarországon is kezd egyre aktuálisabbá válni: mi lesz gyermekeinkből, ha a digitális kultúra által körülveve nőnek fel? Bizonytalan, befolyásolható tucateberekké, arctalan elektronikus bűnözőkké válnak, vagy esetleg netfüggővé? A szerző egy szenvedélyesen és elkötelezetten optimista választ ad ezekre a kérdésekre: nem, sőt...

A könyv az N-generációról szól, vagyis arról a nemzedékről, melynek tagjai ma 4–20 évesek, és már beleszülettek a digitális korszakba. Legfontosabb jellemzőjük, hogy számukra a számítógép, az internet már nem technológia, hanem kommunikációs eszköz. Nem érteni akarják, hanem használni: ezek a gyerekek és fiatalok az internet segítségével játszanak, ismerkednek, vásárolnak, kommunikálnak.

A szerző szisztematikusan felméri, hogy különböző szempontok, életterületek szerint miben változik meg a következő generáció élete. A lelkesedéstől olykor túlzó, gyakran utópisztikusnak tűnő szöveg mögött egy év megfigyelései, háromszáz különböző nemű és társadalmi jellemzőjű, más-más földrésről származó gyermek által kitöltött kérdőív és interjú feldolgozása rejlik. A www.growingupdigital.com honlapon kérdezte meg őket webszokásaikról, figyelte meg tevékenységüket. A megfigyelések és önbeszámolók alapján a kötet részletesen leírja a netnemzedék jellemzőit.

A mikroszintű elemzés azt emeli ki, hogy a háború utáni nemzedékkel (*baby-boom generation*) összehasonlítva ezek a gyerekek gyorsabban fejlődnek mind intellektuális, mind társas szempontból. Tapscott a két nemzedék viszonyát leírva a *generation lap* fogalmával ragadja meg azt a jelenséget, hogy a mai gyerekek több szempontból lekörözik a szüleiket, mivel beleszülettek a digitális kultúrába, jobban képesek azt a saját hasznukra fordítani. A televízió nevelkedettekkel szemben a digitális média lehetőséget ad az interaktivitásra. A kétoldalú kommunikáció révén a gyerekek nem egyszerűen befogadók, hanem képesek visszahatni a médiumra, ezáltal fejlesztik saját kommunikációs és intellektuális képességeiket. A könyv szisztematikusan számba veszi a generáció tagjainak sajátos jellemzőit: határozottabb függetlenségérzet, érzelmi és értelmi nyitottság, szabad kifejezés és határozottabb nézetek, eredetiség és társadalmi felelősségérzet. Vagyis ezek a gyerekek elfogadóbbak, nyitottabbak a világra, önállóbbak mint szüleik.

Makroszinten Tapscott azt vizsgálta meg, hogy az új generáció megváltozott pszichológiai, társas és intellektuális képességei hogyan hatnak vissza a társadalomra. Szerinte a mélyreható változások kihatnak a társas élet minden szegmensére: a családi életre, az oktatásra, az üzleti életre, a munkavégzésre. Kiemelt jelentőséget tulajdonít az oktatásban bekövetkező változásoknak, hiszen a tudásalapú gazdaságban előtérbe kerül a tanulás szerepe, a gazdaság meghatározó tőkéje az lesz, hogy mi van az alkalmazottak fejében. Ennek érdekében azonban gyakorlatiasabb tudásra van szükség: az oktatás megváltozott szerepe új koncepciót és új, személyre szabott módszereket igényel. A könyv vázolja a főbb változásokat: a korábban meghatározó tudásközvetítés egyre inkább interaktív tanulássá alakul, vagyis az anyag átadása helyett a tanulás tanulása zajlik majd az iskolákban, a készen átadott ismeretek helyett nagyobb teret engedve az egyéni felfedezésnek. Ebben a helyzetben a tanuló szemé-

lye kerül a középpontba, a tanár egy újfajta, segítő szerepet kap. A tanulás nem redukálódik az iskolára, egy egész életen át fog tartani.

A könyv talán legérdekesebb részét mégis azok a kérdésfeltevések jelentik, amelyek közvetlenül érintik mindennapjainkat, amelyekre sürgősen választ kell találnunk.

Hogyan tartható fenn a szülők tekintélye, ha a gyerek sok kérdésben kompetensebb? Hogyan változtatja ez meg a családszerkezetet? Hogyan képes a szülő fegyelmezni, ellenőrizni a gyereket internetezés közben, ha fogalma sincs, hogy mit csinál éppen? Ugyanez a kérdés felvetődhet az iskola kontextusában is: hogy őrizze meg a tanár a tudás birtokosának szerepét, ha tudása rögtön ellenőrizhető, illetve ha diákjai bizonyos területeken többet tudnak, mint ő?

A kötet természetesen nem ad kielégítő választ minden kérdésre, de talán nem is ez a célja. Közös feladatunk, hogy végiggondoljuk a lehetséges válaszokat.

A könyv leggyengébb pontja a módszertani rész, hiszen egy szűk, ráadásul nem reprezentatív mintából von le általános és messzemenő következtetéseket. Másrészt a szerző azon erőfeszítése ellenére, hogy megválaszolja az ellenérveket és a felmerülő kritikákat, a mű elfogultsága nyilvánvaló. Ugyanakkor sokat segíthet abban, hogy eloszlassa az internetet körülvevő rémképeket, ezért fontos olvasmány lehet minden tanár, pszichológus, szülő és politikus számára.

Tapscott, Don: *Digitális gyermekkor*. Budapest, Kossuth, 2001. ISBN: 963 09 4304 2

Végül egy frissen megjelent kötetre hívom fel a figyelmet. A szerző, Patricia Wallace a téma elismert szakértője, a Maryland University professzora, valamint a Center for Knowledge and Information Management vezetője.

PATRICIA WALLACE: AZ INTERNET PSZICHOLÓGIÁJA

A kötet ugyan már több mint öt éve jelent meg először angolul, de keveset veszített aktualitásából, kiadása jó választásnak tűnik. A rövid, kissé egyoldalú tájékoztatóval szemben, mely szerint a könyv „szemügyre veszi, hogyan változik meg időbeosztásunk az új technológiák révén, mikortól beszélhetünk internetfüggőségről, és beszámol a gyakran hangoztatott veszélyekről, mint a pornográfia, az agresszió, és ezek növekvő jelenlétéről a hálón...”, a kötet szerencsére sokkal többet nyújt: átfogó, szakmai megalapozottságú, széles körű pszichológiai témákat és kutatási eredményeket felvonultató, ugyanakkor nem szakmabeliek számára is élvezhető, személyes hangvételű, olvasmányos mű. Ami azért is szerencsés, mert a témában ez az első magyarul megjelenő könyv, tehát széles olvasói réteget kell kielégítenie.

Az empirikus alapozás két oldalról közelít. Egyfelől már meglévő kutatásokat alkalmaz az internetes közegre, például Sherif Robbers Cave-ben lefolytatott híres terepkísérlete alapján magyarázza a csoportközi konfliktusokat, vagy Asch konformitáskísérletét használja a csoportközi normák kialakulásának bemutatására. Másrészt összefoglalja a legújabb, internettel kapcsolatos kutatásokat a társadalomtudományok, a kommunikációkutatás és az üzleti tudományok témaköréből.

A kötet széles körű áttekintést ad az on-line élet érzelmi és viselkedéses oldaláról, hangsúlyozva azt, hogy miben tér el az off-line viselkedéstől. Számos területet felölel, így az on-line identitást, a csoportdinamikát, az internetes szerelmet vagy a nők szerepét a neten. A leírások általában kiegyensúlyozottak: ugyanúgy említésre kerül az on-

line agresszió, mint az interneten megjelenő sajátos altruista viselkedés vagy az on-line szerelem és a kiberpornó.

A szerző pszichológiaiag eltérő internetes közegek (web, e-mail, chat, aszinkron vitaforum) ismertetésével kezdi elemzését, valamint rövid bevezetést ad az internetes szleng használatába. (1. *Az internet pszichológiai kontextusban*) Az internet olyan sajátosságai, mint az írott szöveg dominanciája vagy a nem verbális jelek hiánya már a társas kapcsolatok legalapvetőbb szintjét, a személypercepciót és a benyomáskeltést is befolyásolja. (2. *On-line személyiségünk*) A neten mindenki megválaszthatja a személyiségét, akár változthatja is azokat, és ez a szabadság gyakran mások megtévesztéséhez, becsapásához vezet. (3. *On-line álarcok és jelmezek*) A csoportviselkedés terén a virtuális világ és a valóság közti különbség nem jelentkezik ilyen élesen, az on-line és az off-line csoportdinamika meglepő hasonlóságot mutat, amit a könyv olyan jelenségekkel illusztrál, mint a konformitás, a csoportpolarizáció, az együttműködés vagy a konfliktus. (4. *Csoportdinamika a kibertérben*; 5. *Csoportkonfliktus és a csoporton belüli együttműködés*) Az internetes kommunikáció más jellegzetességei, mint például az anonimitás, a személyes kapcsolatra jellemző konvenciók hiánya, a technológia használatával együttjáró frusztráció, valamint a fizikai távolság mind a gátlástalan, agresszív viselkedést erősíti, mely számos esetben személyeskedő viták, gyűlölködő webhelyek vagy gyalázkodó e-mailek formájában tör felszínre. (6. *Személyeskedő viták és küzdelmek*) Az on-line viselkedésnek azonban van pozitív oldala is, az interneten is alakulhatnak barátságok, szövődhetnek szerelmek, csak kicsit másképp, mint a valóságban: itt kisebb szerepe van a fizikai vonzerőnek, inkább olyan tényezők hatnak, mint a humor vagy a feltárlkozás mértéke. (7. *Vonzalom és szerelem a hálón*)

A médiában az internet mégis leggyakrabban árnyoldalai kapcsán jelenik meg, ezért ezek jelentőségét gyakran túlbecsüljük. (8. *Az internetes pornográfia pszichológiai szempontjai*) A szerző szerint például az ún. kiberpornóval kapcsolatos állítások túlzóak, és a riogatás helyett inkább arra kellene a figyelmünket fordítani, hogy a különböző jogi és technikai eszközök (pl. szűrőszoftverek) segítségével hogyan tudjuk kontrollálni a jelenséget. Egy másik gyakran hangoztatott veszély a túlzásba vitt internethasználat: az internetaddikció. (9. *Az Internet mint időpocsékolás*) Az internet azonban olykor épp a legjobbat hozza ki az emberből: rengetegen segítenek másoknak önként technikai vagy személyes problémájuk megoldásában. (10. *Altruizmus a hálón*) A segítségnyújtás bárhol megjelenhet a szerepjátékoktól kezdve a kifejezetten érzelmi támogatás céljából létrejött fórumokig.

Kikerülhetetlen a kérdés, hogy miként jelentkeznek a nemi különbségek a kibertérben. (11. *Nemi témák a hálón*) A kötet a téma kapcsán bemutatja, hogyan jelennek meg on-line a nemi szerepek és sztereotípiák, valamint kitér arra, hogy a két nem eltérő nyelvhasználata és interakciós stílusa hogyan vezethet nemek közötti konfliktusokhoz. Egy kérdés maradt hátra: mit hoz a jövő? (12. *Egy jobb internetes világgért*) Válaszában Wallace felvázolja a fejlődés legfontosabb aspektusait: a webkamerák elterjedése szerinte például megnövekedett éntudatossághoz, az énreprezentáció jelentőségének növekedéséhez vezet majd, a felhasználók körének bővülése pedig elősegítheti, hogy az internet kevésbé legyen „Vadnyugat”, ahol a fiatal, fehér férfiak uralkodnak, a nők megjelenésével talán „muskáтли kerülhet az ablakokba”. A szerző végül a felhasználók felelősségét hangsúlyozza abban, hogy az internet biztonságosabb, kiszámíthatóbb és végeredményben „élhetőbb” helyé váljon.

E rövid ismertetés után kíváncsiak részletebben is megismerkednünk a két legérdekesebb fejezettel. Az első fejezet az internetet különböző pszichológiai sajátosságokkal rendelkező környezetekre bontja. A weboldalakat elsősorban szaknévsorként vagy könyvtárként foghatjuk fel, és legfontosabb szerepük az információ közlése vagy magánhonlapok esetében, a személy bemutatása. Az aszinkron kommunikáció legfontosabb eszközeiként az e-maileket, vitafórumokat és hírcsoportokat említi meg, melyek elsődlegesen az információcserét szolgálják. Ezekkel szemben a szinkron kommunikáció legjellemzőbb megjelenési formájának, a chatnek a leggyakoribb funkciója a kapcsolatteremtés, illetve kapcsolattartás. Teljesen más típusú közeget jelentenek a virtuális valóságban játszódó on-line játékok, például a MUD (Multiuser Dungeon). Itt a felhasználók szavak, mondatok segítségével megalkothatják saját szereplőjük identitását, irányíthatják viselkedését, kontrollálhatják a történéseket. Ezek a játékok egyszerre adnak lehetőséget a szinkron és az aszinkron kommunikációra. És a legújabb technika: a közeljövőben az interaktív videó és hang teremt majd egészen újszerű internetes közeget, új lehetőségeket. A különböző környezetek különböző témákat kínálnak, és eltérő módszereket igényelnek.

A szerző természetesen az internetes közeg általánosan jellemző sajátosságait is kiemeli – így a nem verbális ingerek hiányát, az anonimitást vagy az aszinkron kommunikáció túlsúlyát –, s magyarázatként használja őket teljesen eltérő problémák megértéséhez. A nem verbális ingerek hiánya például a gyakori on-line agresszió egyik oka lehet: ezen kulcsingerek nélkül ugyanis nehezebbé válik a mondanivaló árnyalása, gyakran durvábbnak hat a közlés, mint amilyennek szánták, így élesebb választ válthat ki, kialakítva, majd erősítve az agressziós spirált. Másrészről a verbalitás dominanciája magyarázhatja, hogy az internethasználók között miért több a férfi. Mivel a nők sokkal jobbak a nem verbális jelek használatában és érzékelésében, ezek hiánya „kihúzza a lábuk alól a talajt”, a közeg számukra ismeretlen, barátságtalan, ezért inkább elkerülik.

A kötet másik kiemelkedő fejezete az on-line addikcióról íródott, s ma leginkább történeti érdekességgel bír, hiszen az internetfüggés jelenségét csak akkoriban kezdték felismerni a pszichiáterek, addiktológusok. A legenda szerint magát a kifejezést 1995-ben találta ki Ivan Goldberg pszichiáter, aki ezzel mindössze az Amerikai Pszichiátriai Társaság diagnosztikai kézikönyvének rigiditását akarta demonstrálni, felállítva a fiktív internetaddikció jellemzőit. A folytatás sejthető: laikusok és kollégák fordultak hozzá tömegesen, segítséget kérve internetaddikciójuk leküzdéséhez.

Visszatérve a témához: a szerző összegzi az újonnan felmerült problémára adott első megoldáskísérleteket. Az okokat keresve olyan tényezőket emel ki, mint a belső kontroll, az irányítás iránti igény. Az internet ugyanis, szemben a telefontal vagy a televízióval, azt az érzést nyújtja az embernek, hogy képes irányítani a dolgokat, befolyásolni az eseményeket. Ez a sajátossága bizonyos személyek (az ún. belső kontrollal) számára olyan vonzó, hogy könnyen „rászoknak” a technológia használatára. Egy másik okfejtésben az operáns kondicionálás alapelveit felhasználva magyarázza az internet vonzerejét. Párhuzamot von a szerencsejáték-függőséggel, és úgy gondolja, az internetaddikció másik fontos összetevője a megerősítés változó aránya, vagyis az, hogy kiszámíthatatlan, mikor érkezik a megerősítés. A kialakult viselkedés így akkor is fennmarad, ha hosszú időn keresztül késik a jutalom. Az internetes közegben jutalomnak számíthat például mások figyelme, a dicséret vagy az elismerés. A kérdés kapcsán azonban szót ejt arról is, hogy az internetfüggőségről szóló híradások gyak-

ran túlzóak, a kapcsolódó kutatások pedig egyoldalúak. Konklúziója szerint „az Internet [...] nem kokain vagy alkohol vagy nikotin. Akik megértik, miért lehet az Internet időpocsékolás, képessé válhatnak arra, hogy a problémát kézben tartás, és visszatérjenek a hasznosabb tevékenységekhez.”

Wallace, Patricia: *Az internet pszichológiája*. Osiris Könyvtár. Pszichológia. Budapest, Osiris, 2002. ISBN: 963 389 233 3

IRODALOM

- Baker, Andrea 2000. Two by Two in Cyberspace: Getting Together and Connecting Online. *Cyberpsychology and Behavior*, 3. 237–242. <http://oak.cats.ohiou.edu/~bakera/ArticleF.htm>
- BOLTMAN, Angela – DRUIN, Allison 2001. *Children's Storytelling Technologies: Differences in Elaboration and Recall*. <ftp://ftp.cs.umd.edu/pub/hcil/Reports-Abstracts-Bibliography/2001-25html/2001-25.html>
- CEAPARU, Irina – LAZAR, Jonathan – BESSIERE, Katie – ROBINSON, John – SHNEIDERMAN, Ben 2002. *Determining Causes and Severity of End-User Frustration*. <ftp://ftp.cs.umd.edu/pub/hcil/Reports-Abstracts-Bibliography/2002-11html/2002-11.html>
- CUMMINGS, Jonathon – BUTLER, N., Brian – KRAUT, Robert 2002. The Quality of Online Social Relationships. *Communications of the ACM*, 45. 103–108. <http://homenet.hcii.cs.cmu.edu/progress/acm-trust-submitted.pdf>
- DIMAGGIO, Paul – HARGITTAI, Eszter – NEUMAN, W. Russel – ROBINSON, John P. 2001. Social Implications of the Internet. *Annual Review of Sociology*, 27. http://www.russellsage.org/special_interest/socialinequality/revdimaggio01.pdf
- GALEGHER, Jolene – SPROULL, Lee – KIESLER, Sara 1998. Legitimacy, Authority, and Community in Electronic Support Groups. *Written Communication*, 15. 493–530. [http://domino.watson.ibm.com/cambridge/research.nsf/2b4f81291401771785256976004a8d13/4a9ccdcfb16d066d8525663c006d5819/\\$FILE/JMay25.htm](http://domino.watson.ibm.com/cambridge/research.nsf/2b4f81291401771785256976004a8d13/4a9ccdcfb16d066d8525663c006d5819/$FILE/JMay25.htm)
- GERSHUNY, Jonathan 2002. Social Leisure and Home IT: A Time-Diary Approach. *IT & Society*, 1. 54–72. <http://www.stanford.edu/group/siqss/itandsociety/v01i01/Vol01-1-A05-Gershuny.pdf>
- HARGITTAI, Eszter 2002. Second-Level Digital Divide: Differences in People's Online Skills. *First Monday*, 7. http://www.firstmonday.dk/issues/issue7_4/hargittai/index.html
- HLEBEC, Valentina – LOZAR MANFREDA, Katja – VEHOVAR, Vasja 2002. Social Networks of Intensive Internet Users. <http://www.websm.org/nase/AOIR2002.pdf>
- HORRIGAN, John B. – RAINIE, Lee 2002. Emails That Matter: Changing Patterns of Internet Use Over a Year's Time. *IT & Society*, 1. <http://www.stanford.edu/group/siqss/itandsociety/v01i01/Vol01-1-A09-Horrigan-Rainie.pdf>
- KIESLER, Sara – KRAUT, Robert E. – CUMMINGS, Jonathon – BONEVA, Bonka – HELGESON, Vicki – CRAWFORD, Anne 2002. Internet Evolution and Social Impact. *IT & Society*, 1.; *vagy* In Lowry P. B. – Cherrington, J. O. – Watson, R. J. (eds.): *The E-Business Handbook*. New York, CRC Press. 189–201. <http://www.stanford.edu/group/siqss/itandsociety/v01i01/Vol01-1-A08-Kiesler-Kraut-Cummings-Boneva-Helgeson-Crawfor.pdf>
- KRAUT, Robert E. – LUNDMARK, Vicki – PATTERSON, Michael – KIESLER, Sara – MUKOPADHYAY, Tridas – SCHERLIS, William 1998. Internet Paradox: A Social Technology That Reduces Social Involvement and Psychological Well-being? *American Psychologist*, 53. 1017–1032. <http://www.apa.org/journals/amp/amp5391017.html>
- Kraut, Robert – KIESLER, Sara – BONEVA, Bonka – CUMMINGS, Jonathon – Helgeson, Vicki – CRAWFORD, ANNE 2001. Internet Paradox Revisited. *Journal of Social Issues*, 2002, 58. 49–74. <http://www.webuse.umd.edu/webshop/resources/kraut.pdf>
- MARSDEN, Peter V. 2001. Egocentric and Sociocentric Measures of Network Centrality. http://icg.harvard.edu/~soc275/Readings/Marsden_Egocentric_Centrality.pdf
- MATEI, Sorin 2002. Geography and On-line Community: The Socio-spatial Anchoring of Yahoo! Clubs. http://matei.org/research/publications/yahoo_social_capital_usstates_matei.pdf
- NAKAMURA, Lisa 2000. Race in/for Cyberspace: Identity Tourism and Racial Passing on the Internet. In Kolko, Beth E. – Nakamura, Lisa – Rodman, Gilbert B.: *Race in Cyberspace*. New York, Routledge. <http://www.humanities.uci.edu/mposter/syllabi/readings/nakamura.html>
- NEUSTADL, Alan – ROBINSON, John P. 2002. Social Contact Differences Among Internet Users and Nonusers in the General Social Survey. *IT & Society*, 1. <http://www.stanford.edu/group/siqss/itandsociety/v01i01/Vol01-1-A06-Neustadt-Robinson.pdf>
- NIE, Norman H. – ERBRING, Lutz 2002. Internet And Society: A Preliminary Report. *IT & Society*, 1. <http://www.stanford.edu/group/siqss/itandsociety/v01i01/Vol01-1-A18-Nie-Erbring.pdf>
- NIE, Norman H. – HILLYGUS, D. Sunshine 2002. The Impact of Internet Use on Sociability: Time-Diary Findings. *IT & Society*, 1. <http://www.stanford.edu/group/siqss/itandsociety/v01i01/Vol01-1-A01-Nie-Hillygus.pdf>
- Pew Internet and American Life Project, 2001. <http://www.pewinternet.org/reports/toc.asp?Report=47>

- PROLL, Adam – INNES, Mike 1997. *Experimental Studies of Social Influence in Computer Mediated Communication: Conformity and Obedience in Cyberspace*. Australian Psychological Society Annual Conference, October 2–6, Cairns, Queensland.
- Prophis Summary Report, 2002. Internet Research Looks in the Mirror: A Survey of North American Research Professionals. http://www.prophis.com/articles/imirror_summary_report.pdf
- PUTNAM, Robert D. 2000. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York, Simon & Schuster. <http://www.bowlingalone.com/>
- RAVID, Gilad – RAFAELI, Sheizaf 2000. *Multi Player, Internet and Java-based Simulation Games: Learning and Research in Implementing a Computerized Version of the "Beer Distribution Supply Chain Game"*. <http://hulia.haifa.ac.il/Eng/websim2000.pdf>
- RESNICK, Paul 2002. Beyond Bowling Together: SocioTechnical Capital. In Carroll, John M. (ed.): *HCI in the New Millenium*. New York, Addison–Wesley. <http://www.si.umich.edu/~presnick/papers/stk/ResnickSTK.pdf>
- ROBINSON, John P., – KESTNBAUM, Meyer – NEUSTADL, Alan – ALVAREZ, Anthony 2000. Mass Media Use and Social Life Among Internet Users. *Social Science Computer Review*, 18. 490–501. <http://www.webuse.umd.edu/handouts/publications/SSCR2000.PDF>
- TAL, Kalí – LYMAN, Gene 2000. Room Full of Mirrors: Virtual Tourism and First World Technogaze. *Artbyte*, May–June. <http://www.freshmonsters.com/kalital/Text/Articles/artbyte.html>
- TZANETAKIS, Robert – VITOUCH, Peter 2001. Flow Experience, the Internet and its Relationship to Situation and Personality. <http://www.psych.uni-goettingen.de/congress/gor-2001/contrib/tzanetakis-robert>
- WELLMAN, Barry – HAASE, Anabel Quan – WITTE, James – HAMPTON, Keith 2002. Növeli, csökkenti vagy kiegészíti az Internet a társadalmi tőkét? *Információs Társadalom*, 1.